मुण्डकोपनिषद् 3 रे मुण्डक 2रा खण्ड

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम्। उपासते पुरुषं ये ह्यकामाः ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥3.2.1।।

सः एतत् परमम् ब्रह्म धाम वेद यत्र विश्वम् निहितम् शुभ्रम् भाति। ये अकामाः पुरुषम् उपासते ते धीराः एतद् शुक्रम् अतिवर्तन्ति हि ॥

सः तो तद् पु. प्र. ए. व.

एतत् हे एतद् पु. प्र. ए. व.

परमम् श्रेष्ठ परम नपु. प्र. ए. व.

ब्रह्मधाम ब्रह्म धाम   ब्रह्मन् धामन् नपु. प्र. ए. व.

वेद जाणतो विद् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

यत्र जेथे अव्यय

विश्वम् विश्व विश्व नपु. प्र. ए. व.

निहितम् स्थित निहित नि+ हि धातु +क्तः प्रत्यय स्वादिः नपु. प्र. ए. व.

शुभ्रम् पवित्र शुभ्र नपु. प्र. ए. व.

भाति प्रकाशते भा धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

ये जे यद् पु. प्र. ब. व.

अकामाः कामना रहीत अ+काम पु. प्र. ब. व. पुरुषम् पुरुषास पुरुष पु. द्वि. ए. व.

उपासते उपासना करतो उप+अस् धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

ते ते तद् पु. प्र. ब. व.

धीराः विवेकी पुरुष धीर पु. प्र. ब.व.

एतद् हे एतद् नपु. प्र. ए. व.

शुक्रम् पुनर्जन्म शुक्र नपु. प्र. ए. व.

अतिवर्तन्ति पार करतात वृत् धातु चुरादिः कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

हि खरोखर अव्यय

ह्या मंत्राचा अर्थ समजून घेताना आधीच्या मंत्राचा संदर्भ घ्यायला हरकत नाही. जो ऐश्वर्याची कामना करतो त्याने आत्मज्ञानी चा आशिर्वाद घ्यावा असे म्हटले होते आता ह्या मंत्रात मुमुक्षू म्हणजे मुक्ती ची कामना करणाऱ्याला काय फळ मिळते ते सांगितले आहे. दोन्ही उदाहरणात आत्मज्ञानी एकच आहे पण साधकांमधे खूप फरक आहे.

नित्यानित्यवस्तुविवेकः।। विवेक-चूड़ामणि।। 19।।

दुसऱ्या प्रकारच्या साधकाला ब्रह्म नित्य आणि जगत मिथ्या (अनित्य) हे चांगले समजले आहे. त्याच बरोबर तो कामना रहीत, संपूर्ण विरक्त असा आहे. त्याला जीवनमरणाच्या चक्रातून मुक्ती हवी आहे. अशा व्यक्ती चे वर्णन धीराः म्हणजे विवेकी असे केले आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

तेजस्वी असे ब्रह्म धाम ज्यामधे हे विश्व स्थित आहे असे तो आत्मज्ञानी जाणतो. कामना रहीत व्यक्तीने जर अशा आत्मज्ञानी ची उपासना केली तर जीवनमरणाचा फेरा तो पार करतो.

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र। पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥3.2.2।।

यः मन्यमानः कामान् कामयते सः कामभिः तत्र तत्र जायते। पर्याप्तकामस्य कृतात्मनः सर्वे कामाः इह एव प्रविलीयन्ति ॥

यः जो यद् पु. प्र. ए. व.

मन्यमानः चिंतन करणारा मन् धातु +शानच् प्रत्यय पु. प्र. ए. व.

कामान् कामना काम पु. द्वि. ब. व.

कामयते कामना करतो कामि धातु कर्तरि लट्लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

सः तो तद् पु. प्र. ए. व.

कामभिः कामनांनी काम पु. तृ. ब. व. आर्षरूपम्

तत्र तत्र तेथे तेथे अव्यय

जायते जन्मास येतो जन् धातु जुहोत्यादिः कर्मणि लट्लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

पर्याप्तकामस्य इच्छाआकांक्षा प्राप्त झालेला पर्याप्तकाम पु. ष. ए. व.

कृतात्मनः कृतकृत्य झालेला कृतात्मन् पु. प्र. ब. व.

सर्वे सर्व नपु. स. ए. व.

कामाः कामना काम पु. प्र. ब. व.

इह एव येथेच

प्रविलीयन्ति विलीन होतात प्र+वि+ली धातुः लट् लकार प्र.पु. ब.व.

ह्या मंत्रामधे अविज्ञे पासून आत्मज्ञानापर्यंतच्या प्रवासाचे वर्णन केले आहे.

आपल्याला जड भारत (जड़ भरत) आणि हरणांची गोष्ट माहीत आहे.

आपल्या मनात आपण जे लक्ष्य ठेवलेले असते त्याच दिशेने आपण वाटचाल सुरू ठेवून आपले लक्ष्य प्राप्त केले जाते हा सर्वसाधारण व्यवस्थापनातील नियम. हाच नियम पुर्नजन्माच्या बाबत लागू होत असावा. संत ज्ञानेश्वरांनी "जो जे वांछील तो ते लाहो" असे म्हटले आहेच. थोडक्यात आपणच आपल्या पुनर्जन्माची दिशा ठरवत असतो. आपले ध्येय जर मोक्ष असेल तर मोक्ष सुद्धा आपल्या इच्छा नुसार मिळतो असे म्हणता येईल.

जशी जशी ज्ञानप्राप्ती होत जाईल तसे तसे कोणताच जन्म असू नये असे वाटू लागते. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 2र्या अध्यायातील 69 व्या श्लोकाची आठवण झाली.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः।।2.69।।

ज्ञान म्हणजे तेज. ज्ञान म्हणजे प्रकाश. ज्ञानी व्यक्तीला निशा म्हणजे आत्मज्ञानाची संधी वाटते जेव्हा भोगी व्यक्तीसाठी तो निष्क्रियतेचा काळ असतो. (इच्छाभोगाची उपलब्धता नसते)

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

जो पुरुष आपल्या मनात इच्छाआकांक्षांची अपेक्षा ठेवतो त्याप्रमाणे तो पुन्हा पुन्हा जन्म घेतो. ज्याच्या सर्व कामना पूर्ण झाल्या आहेत, त्याच्या मनातील सर्व इच्छा विरून जातात.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ 3.2.3

अयम् आत्मा प्रवचनेन न लभ्यः न मेधया न बहुना श्रुतेन यम् एव एषः वृणुते। तेन लभ्यः तस्य एषः आत्मा स्वां तनुं विवृणुते ॥

अयम् हा इदम् पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

प्रवचनेन प्रवचन पु. तृ. ए. व.

न अव्यय

लभ्यः मिळण्यासारखा लभ्य पु. प्र. ए. व.

न अव्यय

मेधया बुद्धिने मेधा स्त्री. तृ. ए. व.

न अव्यय

बहुना श्रुतेन पुष्कळ वाचन बहु नपु. तृ. ए. व.

श्रुत नपु. तृ. ए. व.

यम् ज्याला यद् पु. द्वि. ए. व.

एव नक्की अव्यय

एषः हा एतद् पु. प्र. ए. व.

वृणुते निवडतो वृ धातु वरणे कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

तेन त्याच्या कडून तद् पु. तृ. ए. व.

लभ्यः प्राप्त केला जातो लभ्य पु. प्र. ए. व.

तस्य त्याचा तद् पु. ष. ए. व.

एषः हा एतद् पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

स्वां तनुं स्वस्वरूप

स्वा स्त्री. द्वि. ए. व.

तनु स्त्री. द्वि. ए. व.

विवृणुते प्रकट करतो वि+वृ धातु वरणे कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

कठोपनिषद्-1.2.23 मध्ये हाच मंत्र दिला आहे.

ह्या उपनिषदातील 1.1.4 आणि 1.1.5 ह्या मंत्रात परा आणि अपरा विद्या ह्यामधील फरक विस्ताराने सांगितला आहे. अपरा विद्या आपल्याला अध्यात्माचे मूलभूत ज्ञान नक्कीच देते, अपरा विद्येच्या साह्याने आपल्या व्यक्तिमत्वाची पायाभरणी होते. पण एवढे पुरेसे नाही. अध्ययनापासून सत्यापर्यंत पोहोचणे ही सहज कृती नाही तर ती एक मोठीच तपश्चर्या आहे.

यम् एव एषः ह्या शब्दांचा दोन प्रकारे अर्थ वाचावयास मिळतो. जो साधक आत्म्याला प्राप्त करण्याची इच्छा करतो. किंवा ईश्वर ज्या साधकाची निवड करतो.

खरे तर इतके पवित्र प्रेम, इतकी तीव्र इच्छा असल्याशिवाय परमात्म्याशी एकरूप होताच येणार नाही.

तान्ह्या बाळाला भूक लागल्यावर आईची तीव्रतेने आठवण होणे आणि आपल्या बाळासाठी आईने हिरकणी होणे, दोन्ही गोष्टी इतक्या उत्कट आहेत की परमात्मा आपल्याला शोधतो की आपण

परमात्म्याला ह्यामधे फरक शोधण्याची गरज सुद्धा नाही. ती फक्त एक जाणीव आहे. आणि ही आत्मज्ञानाची जाणीव बाहेरील ज्ञानाने मिळत नाही. थोडक्यात अध्यात्मिक ज्ञान जरी गुरूने दिले असले तरी परमात्म्याची ओळख आपण आपलीच करून घ्यावी लागते.

न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः। ऋग्वेद। 4.3.3.11।।

परीश्रम केल्याशिवाय ईश्वराचा सहवास लाभत नाही.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हा आत्मा प्रवचने, मेधाशक्ती च्या साह्याने किंवा बहुश्रुत असल्याने प्राप्त होत नाही. जो त्याला प्राप्त करण्याची इच्छा धरतो त्यालाच त्याची प्राप्ती होते. त्यालाच आत्मा आपलें सत्य स्वरूप प्रकट करतो.

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाप्यलिङ्गात्।

एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ 3.2.4।।

अयम् आत्मा बलहीनेन न लभ्यः प्रमादात् च न वा अपि अलिङ्गात् तपसः यः विद्वान् एतैः उपायैः यतते तस्य एषः आत्मा ब्रह्मधाम विशते ॥

अयम् हा इदम् पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

बलहीनेन अशक्त बलहीन पु. तृ. ए. व.

न अव्यय

लभ्यः प्राप्त होतो लभ्य पु. प्र. ए. व.

प्रमादात् प्रमादाने प्रमाद पु. पं. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

न अव्यय

वा किंवा अव्यय

अपि सुद्धा अव्यय

अलिङ्गात् अयोग्य अलिङ्ग पु. पं. ए. व.

तपसः तपाने तपस् नपु. पं. ए. व.

यः जो यद् पु. प्र. ए. व.

विद्वान् विद्वस् पु. प्र. ए. व.

एतैः या एतद् पु. तृ. ब. व.

उपायैः उपायांनी उपाय पु. तृ. ब. व.

यतते प्रयत्न करतो यत् धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

तस्य त्याचा तद् पु. ष. ए. व.

एषः हा एतद् पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

ब्रह्मधाम ब्रह्मधामन् नपु. प्र. ए. व.

विशते प्रवेश करतो विश् धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व. आर्षरूप

आधीच्या मंत्रात गुरू आणि इतर ज्ञानप्राप्तीची साधने आपल्याला मार्ग दाखवतात मात्र परमात्म्याची ओळख आपली आपणच करून घ्यावी लागते असे वाचले होते आता ह्या मंत्रात आत्मज्ञान होण्यासाठी आपली काय पात्रता असावी लागते ह्या संबंधी विवेचन केले आहे. हे वाचताना श्रीमद्भगवद्गीतेच्या ह्या श्लोकाची आठवण येते.

ह्या मंत्रात चार गुणांचे वर्णन केले आहे. जसे बल, अप्रमाद, तप आणि लिङःग. हे चार गुण तुमच्या कडे असतील तर आत्म्याची प्राप्ती शक्य आहे. येथे बल म्हणजे आत्मनिष्ठा, किंवा नैतिक बळ. अष्टांग योगातील आठ नियमांचे पालन म्हणजे परमात्म्याशी जोडून घेण्याची

पूर्वतयारी. लिङःग म्हणजे संकेत किंवा प्रतिक. आदि शंकराचार्यांनी त्याला संन्यास असे म्हटले आहे. संन्यासी जो ज्ञानी आहे.

ह्या मंत्रात असे म्हटले आहे की आत्मा बलहीनांकडून प्राप्त केला जात नाही. तसेच तो प्रमादी आणि अयोग्य पद्धतीने तपाचरण करणाऱ्यांनाही प्राप्त होत नाही. जे (योग्य) उपायांनी प्रयत्न करतात अशा विवेकी पुरुषांना ब्रह्मधाम प्राप्त होते.

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥3.2.5।।

एनम् सम्प्राप्य ऋषयः ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानः वीतरागाः प्रशान्ताः ते युक्तात्मानः धीराः सर्वगम् सर्वतः प्राप्य सर्वम् एव आविशन्ति ॥

एनम् याला एतद् पु. द्वि. ए. व.

सम्प्राप्य प्राप्त केल्यानंतर सम+प्र+आप् धातु + ल्यप् प्रत्यय

ऋषयः ऋषि पु. प्र. ब. व.

ज्ञानतृप्ताः ज्ञानतृप्त पु. प्र. ब. व.

कृतात्मानः कृतकृत्य कृतात्मान् पु. प्र. ब. व.

वीतरागाः कामना रहीत वीतराग पु. प्र. ब. व.

प्रशान्ताः प्रगाढ शांती प्रशान्त पु. प्र. ब. व.

ते ते तद् पु. प्र. ब. व.

युक्तात्मानः युक्त होऊन युक्तात्मन् पु. प्र. ब. व.

धीराः विवेकी पुरुष धीर पु. प्र. ब. व.

सर्वगम् सर्व व्यापी सर्वग पु. द्वि. ए. व.

सर्वतः सर्वत्र सर्वत् पु. द्वि. ब. व.

प्राप्य प्राप्त करून प्र+आप् धातु + ल्यप् प्रत्यय

सर्वम् सर्वामधे सर्व नपु. प्र. ए. व.

एव नक्की अव्यय

आविशन्ति प्रवेश करतात आङ्+विश् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

आधीच्या मंत्रात उल्लेख केलेल्या ब्रह्मधाम मध्ये प्रवेश करताना साधकाच्या मानसिक स्थितीचे वर्णन ह्या मंत्रात केले आहे.

धर्म, अर्थ, काम, आणि मोक्ष यांना 'पुरुषार्थ चतुष्टय' असे म्हणतात. त्यापैकी धर्म अर्थ काम यांची फळे अनित्य आहेत. कारण

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति | 9.21

स्वर्गलोकात पुण्याची फळे चाखून झाली की पुन्हा मर्त्य लोकात यावे लागते.

मोक्षाचे तसे नाही. मोक्ष शाश्वत आहे. परमात्म्याशी जोडून घेतल्यानंतर परमात्मा होण्याची अनुभूती म्हणजेच सर्वव्यापी होण्याची अनुभूती.

'बुद्धि: कर्मानुसारिणी' ह्या उक्ती प्रमाणे जे काही ज्ञातव्य होते ते सर्व काही ज्ञात करून घेतले पण त्याचा अभिमान वाटत नाहीये तर अहंकारशून्य अशी स्थिती आहे. आतापर्यंत केलेल्या प्रयासाचे फळ मिळाल्याने अत्यंत कृतकृत्य वाटते आहे. कोणतीच इच्छा शिल्लक राहिलेली नाही. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 7.29 व्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे शारीरिक पीडा सुद्धा जाणवत नाहीये. संचित कर्मे संपून गेली आहेत असे सुद्धा म्हणता येईल.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

आत्म्याची प्राप्ती झालेले ऋषीगण त्या ज्ञानाने तृप्त होतात, कृतकृत्य असे ते कामना रहीत, प्रगाढ शांती लाभलेले, विवेकी, सर्वव्यापी आत्मतत्वाशी युक्त होऊन ब्रह्मतत्त्वातच प्रवेश करतात.

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥3.2.6।।

वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगात् शुद्धसत्त्वाः ते सर्वे यतयः परान्तकाले ब्रह्मलोकेषु परामृताः परिमुच्यन्ति ॥

वेदान्तविज्ञान वेदान्ताचे ज्ञान

सुनिश्चितार्थाः संदिग्धपणे सु+निश्चित +अर्थ पु. प्र. ब. व.

सन्न्यासयोगात् संन्यासयोगामुळे सन्न्यासयोग पु. पं. ए. व.

शुद्धसत्त्वाः शुद्ध झालेले शुद्धसत्त्व पु. प्र. ब. व.

ते ते तद् पु. प्र. ब. व.

सर्वे सर्व पु. प्र. ब. व.

यतयः प्रयत्नशील यति स्त्री. प्र. ब. व.

परान्तकाले अंतिम समयी परान्तकाल पु. स. ए. व.

ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोकात ब्रह्मलोक पु. स. ब. व.

परामृताः अमृतत्व जाणणारे पर+अमृता स्त्री. प. ब. व.

परिमुच्यन्ति मुक्त होतात परि+मुच् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

आत्म्याला प्राप्त करून घेतल्यानंतर काय घडते त्याचे वर्णन ह्या मंत्रात केले आहे.

हाच मंत्र कैवल्योपनिषद् 4 येथे सुद्धा सापडतो. सन्न्यासयोग असा शब्द येथे वापरला आहे. त्याचा अर्थ केवळ संन्यासी होणे असा नसून वेदान्ताचे ज्ञान आणि ज्ञानामुळे येणारी मानसिक शुद्धता आणि पवित्रता आणि सर्व वासनांचा लोप.

वेदान्त विज्ञान म्हणजे उपनिषदांचे निश्चितपणे झालेले ज्ञान. परान्तकाल म्हणजे केवळ मृत्यू असा अर्थ नसावा तर सर्व वाईट गोष्टींचा अन्त आणि परामृत म्हणजे सर्वोच्च अमरता.

ह्या मंत्रात असे म्हटले आहे की

उपनिषदांचे विज्ञान सुनिश्चित पणे जाणून घेऊन संन्यासयोगाने मन शुद्ध करून ते ब्रह्मलोकास प्राप्त होतात तसेच श्रेष्ठ अमृतत्व प्राप्त करून सर्वार्थाने मुक्त होतात.

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकीभवन्ति ॥3.2.7।।

पञ्चदश कलाः प्रतिष्ठाः गताः सर्वे देवाः च प्रतिदेवतासु कर्माणि विज्ञानमयः आत्मा च सर्व परे अव्यये एकीभवन्ति ॥

पञ्चदश पंधरा

कलाः कल स्त्री. द्वि . ब. व.

प्रतिष्ठाः प्रतिष्ठा स्त्री. द्वि . ब. व.

गताः प्रवेशतात गम् धातु क्त प्रत्यय स्त्री. द्वि . ब. व.

सर्वे सर्व पु. प्र. ब. व.

देवाः देव पु. प्र. ब. व.

च सुद्धा अव्यय

प्रतिदेवतासु प्रतिदेवतांमधे प्रतिदेवता पु. स. ब. व.

कर्माणि कर्मे कर्मन् नपु. प्र. ब. व.

विज्ञानमयः बुद्धिने विज्ञानमय पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

सर्वे सर्व पु. प्र. ब. व.

परे श्रेष्ठ पर पु. प्र. ब. व.

अव्यये अविनाशी अव्यय

परे अव्यये श्रेष्ठ ब्रह्म

एकीभवन्ति एकरूप होतात एकी+भू धातु होणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

ह्या मंत्रात मोक्ष मिळाला असता कोणकोणती तत्वे परमात्म्यात विलीन होतात ते सांगण्यासाठी पंधरा कलांचा उल्लेख केला आहे. प्रश्नोपनिषदाच्या 6 व्या मंत्रात सोळा कलांचा उल्लेख केला आहे. चंद्राच्या कला सुद्धा सोळाच. त्यापैकी अमावास्या अज्ञानाचे प्रतीक आहे तर पौर्णिमा पूर्ण ज्ञानाचे.

प्रश्नोपनिषदात सांगितलेल्या 16 कलांची नावे

1. प्राण, 2. श्रद्धा (सत्यावर विश्वास), 3.आकाश, 4. वायु, 5. अग्नि, 6.जल, 7.पृथ्वी, 8. इंद्रिय, 9. मन अर्थात् ज्ञान, 10 अन्न, 11. वीर्य अर्थात बळ, 12. तप अर्थात् धर्मानुष्ठान सत्याचा, 13.मंत्र अर्थात् वेदविद्या, 14.कर्म, 15.जग, 16. नाम (ओळख).

यापैकी शेवटची कला म्हणजे 'नाम' आपल्या कर्मानुसार ठरते. बाकी सर्व कला कर्मा शिवाय घडलेल्या असतात. प्राण श्रीभगवान विष्णू निर्माण करतात, त्यापासून श्रद्धा निर्माण होते. बाकीच्या कलांच्या आपापल्या देवता आहेत. ह्या मंत्रात प्रतिष्ठा असा शब्द वापरला आहे त्याचा अर्थ प्रति स्थित, प्रत्येकात वास करणारा. ह्या सर्व 16 कला माणसाकडे असतात फक्त त्याला त्याची जाणीव नसते. समष्टी पातळीवरचे प्राण यष्टी रूपात प्रत्येक व्यक्तीमधे दिसते. मृत्यू समयी आत्मसाक्षात्कारी पुरुषाची सर्व कर्मे आणि कर्मफळे त्या अविनाशी तत्त्वात विलीन होतात, मागे राहते ते फक्त त्याचे नाव. अशा प्रकारे शरीर आणि आत्मा एकमेकांपासून विलग होतात.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

मृत्यू समयी पंधरा कला आपापल्या मूळ स्थितीत परततात. इन्द्रियांचे (आणि पंचमहाभूतांचे) देव त्यांच्या मूळ देवतांना जाऊन मिळतात. सर्व कर्मे आणि ज्ञानी, साक्षात्कारी आत्मा परमश्रेष्ठ ब्रह्माशी एकरूप होतात..

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।

तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥3.2.8।।

यथा स्यन्दमानाः नद्यः नामरूपे विहाय समुद्रे अस्तम् गच्छन्ति तथा विद्वान् नामरूपात् विमुक्तः परात्परम् दिव्यम् पुरुषम् उपैति ॥

यथा जसे अव्यय

स्यन्दमानाः वाहणाऱ्या स्यन्द धातु वाहणे +शानच् प्रत्यय स्त्री. प्र. ब. व.

नद्यः नद्या नदी स्त्री. प्र. ब. व.

नामरूपे नाव आणि बाह्य रूप नामरूप नपु. प्र. द्वि. व.

विहाय सोडून वि + हा धातु त्याग करणे ल्यप् प्रत्यय

समुद्रे समुद्रात समुद्र पु. स. ए. व.

अस्तम् अस्त नपु. प्र. ए. व.

गच्छन्ति जातात गम् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

तथा तसे अव्यय

विद्वान् विद्वस् पु. प्र. ए. व.

नामरूपात् नामरूपापासून नामरूप नपु. पं. ए. व.

विमुक्तः विभक्त वि+मुच् धातु क्त प्रत्यय पु. प्र. ए. व.

परात्परम् श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ परात्पर पु. द्वि . ए. व.

दिव्यम् दिव्य पु. द्वि . ए. व.

पुरुषम् पुरूषास पुरुष पु. द्वि . ए. व.

उपैति प्राप्त होतात उप + इ धातु जाणे कर्तरि लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ए. व.

प्रश्नोपनिषदातील सोळा कलांपैकी शेवटची म्हणजे कला नाम म्हणजे नाव . जे त्या व्यक्तीच्या जाण्यानंतर मागे राहते. पण ह्या उपनिषदातील आधीच्या मंत्रात केवळ 15 कलांचाच उल्लेख केला आहे. ह्या सर्व कलांची 'एकीभवन्ति' म्हणजे त्या सर्वांचा विलय होतो असे म्हटले आहे.

आता ह्या मंत्रात त्या पुढचा विचार मांडला आहे. त्यासाठी नदी च्या समुद्राला मिळण्याची उपमा दिली आहे. आपण नदी ला तिच्या वैशिष्ट्यांमुळे ओळखतो, नदीला नाव सुद्धा असते. जेव्हा नदी समुद्रास मिळते, तेव्हा तिचे जलतत्व तसेच राहते मात्र तिला समुद्रापासून वेगळे करता येत नाही. म्हणजेच तिचे नाम आणि रूप यांचा लोप होतो. अशी देवत्व प्राप्त झालेल्या व्यक्ती दिसून येतात.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ज्याप्रमाणे वाहणाऱ्या नद्या समुद्राला जाऊन मिळाल्या की त्यांच्या नाव आणि रूपाचा लोप होतो, त्याचप्रमाणे ज्ञानी पुरूष नामरूपापासून मुक्त होऊन अव्यक्त श्रेष्ठतम पुरूषास प्राप्त होतो.

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति। तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥3.2.9॥

यः जो यद् पु. प्र. ए. व.

ह वै खरोखर निपात अव्यय

तत् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

परमम् श्रेष्ठ परम नपु. प्र. ए. व.

ब्रह्म ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

वेद जाणतो विद् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

सः तो तद् पु. प्र. ए. व.

ब्रह्म एव ब्रह्मच

ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

एव नक्की अव्यय

भवति होतो भू धातु होणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

अस्य त्याच्या इदम् नपु. ष. ए. व.

कुले कुळात कुल नपु. स. ए. व.

अब्रह्मवित् ब्रह्म न जाणणारा अ+ब्रह्मविद् नपु. प्र. ए. व.

न अव्यय

भवति होतो भू धातु होणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

शोकम् दुःख शोक पु. द्वि. ए. व.

तरति पार करतो तृ धातु कर्तरि लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ए. व.

पाप्मानम् पापांना पाप्मन् पु. द्वि. ए. व.

तरति पार करतो तृ धातु कर्तरि लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ए. व.

गुहाग्रन्थिभ्यः हृदयस्थ ग्रंथी पासून गुहाग्रन्थिन् नपु. पं. ब. व.

विमुक्तः मुक्त वि+मुच् धातु क्त प्रत्यय पु. प्र. ए. व.

अमृतः अमृत पु. प्र. ए. व.

भवति होतो भू धातु होणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

आतापर्यंत आपण ब्रह्मप्राप्ती झाली असता काय काय घडते ते वाचले. आता ह्या मंत्रात ब्रह्मप्राप्तीची मिळणारी तीन प्रकारची फळे सांगितली आहेत. ह्या उपनिषदात ज्ञानप्राप्ती चे महत्त्व पुन्हा पुन्हा विशद केले आहे. आपल्या रोजच्या आयुष्यात सुद्धा अचूक ज्ञान फार महत्वाची भूमिका बजावते. ह्या मंत्रातील हृदयग्रन्थी ह्या शब्दाचा अर्थ आपण 2.2.8 ह्या मंत्रात वाचला होता. त्यालाच 2.1.8 ह्या मंत्रात अविद्याग्रन्थी असे म्हटले आहे. राग द्वेष आसूया तिरस्कार कामवासना इच्छाआकांक्षा अशा सर्व गाठी ज्ञानप्राप्ती मुळे तुटून पडतात. एखादा विषय जाणणाऱ्याला आपण त्या विषयातील तज्ञ असे म्हणतो पण येथे ब्रह्म जाणणाऱ्याला तोच ब्रह्म होतो असे म्हटले आहे. ज्ञानप्राप्ती म्हणजे जणू काही परीस स्पर्श.

यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम् । स्युष्टे सत्या इहाशिषः ॥ (ऋग्वेद 8.44.23।।

हे प्रभू मी आपण होईन आणि आपण मी होऊन जावे. मी - आपण असा काही फरक राहणारच नाही.

वडिलांचे ज्ञान आणि त्यांच्या कडे असणारी कला मुलांमध्ये सुद्धा असते कारण त्यांनी ते सर्व लहानपणापासून पाहिलेले असते. असाच काहीसा मुद्दा ह्या मंत्रात मांडला आहे. सुसंस्कृत घरातील मुले सुसंस्कृत असण्याची शक्यता जास्त असते. साधक जर स्वतः च ब्रह्म झाला असेल तर त्याच्या कडे सर्व नकारात्मक गोष्टींवर मात करण्याची पात्रता असणारच.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

जो त्या ब्रह्माला जाणतो तो ब्रह्मच होतो. त्याच्या कुळामधे ब्रह्म न जाणणारा असा कोणी जन्माला येत नाही. तो दुःख तरून जातो, पाप तरून जातो, हृदयातील गाठी पासून मुक्ती मिळवून अमृतस्वरूप होतो.

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् -- क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत् एकर्षिं श्रद्धयन्तः।

तेषामेवैषां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ 3.2.10।।

तत् एतत् ऋचा अभ्युक्तम्। क्रियावन्तः श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः श्रद्धयन्तः एकर्षिम् स्वयं जुह्वते विधिवत यैः तु शिरोव्रतम् चीर्णम् तेषाम् एव एषाम् ब्रह्मविद्याम् वदेत ॥

तत् ती तद् नपु. प्र. ए. व.

एतत् ही एतद् नपु. प्र. ए. व.

ऋचा ऋचेने ऋच् स्त्री. तृ. ए. व.

अभ्युक्तम् सांगितले आहे अभि+वच् धातु बोलणे + क्त प्रत्यय नपु. प्र. ए. व.

क्रियावन्तः कर्म करणारे क्रियावत् पु. प्र. ब. व.

श्रोत्रियाः वेदाभ्यास केलेले

ब्रह्मनिष्ठाः ब्रह्माचे सतत चिंतन करणारे ब्रह्मनिष्ठा स्त्री.. ब. व.

श्रद्धयन्तः श्रद्धाळू श्रद्धयत् पु. प्र. ब. व.

एकर्षिम् एकर्षि नामक अग्नी एकर्षि पु. द्वि. ए. व.

स्वयं स्वतः सु + अय् धातु जाणे + अच् प्रत्यय नपु. प्र. ए. व.

जुह्वते हवन करतात हु धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

जुह्वत् हु धातु +शतृँ प्रत्यय

विधिवत शास्त्रोक्त

यैः ज्यांच्याकडून यद् नपु. तृ. ब. व.

तु परन्तु अव्यय

शिरोव्रतम् मस्तकावर अग्नी धारण करण्याचे व्रत शिरोव्रत नपु. प्र. ए. व.

चीर्णम् आचरले जाते चीर्ण नपु. प्र. ए. व.

चर् धातु नक् प्रत्यय

तेषाम् त्यांना तद् नपु. ष. ब. व.

एव नक्की अव्यय

एषाम् ही इदम् नपु. ष. ब. व.

ब्रह्मविद्याम् ब्रह्मविद्या स्त्री. द्वि. ए. व.

वदेत सांगावी वद् धातु कर्तरि विधिलिङ् लकारः आत्मने पदम् प्र. पु. ए. व.

ह्या उपनिषदाचे अध्ययन फलदायी होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या गुणवत्तेसंबंधी ह्या मंत्रात विवेचन केले आहे. ह्या मध्ये असलेल्या विविध विशेषणांचा अर्थ शब्दशः न घेता प्रतिकात्मक घ्यायला हवा. जसे शिरोव्रत म्हणजे डोक्यावर अग्नी ठेवणे नसून ज्ञान मिळवण्यासाठी ज्वलंत धडपड. ह्या उपनिषदाचे नावच मुण्डकोपनिषद् असे आहे. शरीरातील सर्वात महत्त्वाचा अवयव म्हणजे मस्तक. ब्रह्मविद्येचे महत्त्व पटवून देणारे हे महत्वाचे उपनिषद् होय. एकर्षि म्हणजे अग्नी. एकर्षि म्हणजे एकमेव, द्रष्टा. ईशावास्योपनिषदातील 16 व्या मंत्रात सूर्याला उद्देशून असे म्हटले आहे.

ब्रह्मविद्या मिळणे म्हणजे आयुष्यातील सर्वोच्च लक्ष्य साध्य करणे त्यासाठी दुर्दम्य इच्छाशक्ती, निष्ठा, श्रद्धा आणि कष्ट घेण्याची तयारी हवीच. 'स्वयं जुह्वते' असा समर्पक शब्द येथे वापरला आहे. सर्वसामान्यांच्या आयुष्यात अर्थ, काम आणि धर्म हेच पुरूषार्थ असतात. ज्याला ब्रह्मविद्या समजली म्हणजे जो श्रोत्रिय आहे तो मुमुक्षू असतो. तो क्रियावंत म्हणजे कर्मयोगी आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ऋचांमधे हेच सांगितले आहे की जे शास्त्रोक्त कर्मे करतात, वेदांचे अध्ययन करतात, एकर्षि नामक अग्नी मधे स्वतः हवन करतात(स्वतः कष्ट घेतात) ते ब्रह्मनिष्ठ आणि श्रद्धाळू आहेत, शिरोव्रताचे काटेकोर पालन करतात, त्यांनाच ही ब्रह्मविद्या शिकवावी.

तदेतत् सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥3.2.11।।

तद् एतत् सत्यम् ऋषिः अङ्गिराः पुरा उवाच। अचीर्णव्रतः एतद् न अधीते। नमः परमऋषिभ्यः नमः परमऋषिभ्यः ॥

तत् ते तद् नपु. द्वि . ए. व.

एतत् हे एतद् नपु. द्वि . ए. व.

सत्यम् सत्य नपु. द्वि . ए. व.

ऋषिः ऋषि पु. प्र. ए. व.

अङ्गिराः अङ्गिरा ऋषी

पुरा पूर्वी पुरा स्त्री. प्र. ए. व.

उवाच म्हणाले ब्रू धातु कर्तरि लिट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ए. व.

अचीर्णव्रतः व्रताचे आचरण न करता अचीर्णव्रत पु. प्र. ए. व.

एतद् हे एतद् नपु. प्र. ए. व.

न अव्यय

अधीते अभ्यास करतात अधि + इ धातु अध्ययन करणे कर्तरि लट् लकारः आत्मने पदम् प्र. पु. ए. व.

नमः नमस् नपु. प्र. ए. व.

परमऋषिभ्यः श्रेष्ठ ऋषींना परमऋषि पु. च. ब. व.

नमः नमस्कार नमस् नपु. प्र. ए. व.

परमऋषिभ्यः परमऋषि पु. च. ब. व.

मुण्डकोपनिषदातील सर्वात पहिल्या दोन मंत्रात स्वतः ब्रह्मदेवांनी ब्रह्मविद्या आपला जेष्ठ पुत्र अथर्वास सांगितली आणि त्यानंतर गुरू शिष्य परंपरेस सुरवात झाली. त्यानंतर तिसऱ्या मंत्रात शौनकाने अंगिरा ऋषींना प्रश्न विचारल्यानंतर पूर्ण तीन मुण्डकांची श्रुती निर्माण झाली,असे आपण पाहिले. आता ह्या मंत्राने मुण्डकोपनिषदाची सांगता होणार आहे. आधीच्या मंत्रात सांगितलेल्या उपदेशाचा पुनरूच्चार ह्या मंत्रात परत केलेला दिसतो आहे. मात्र हा मंत्र नक्की कोणी लिहिला आहे असा प्रश्न पडतो.

भारतीय तत्त्वज्ञानाचे भांडार सर्वांसाठी खुले आहे, त्यामध्ये जातीधर्माचा भेदभाव कधीच नव्हता. मात्र विद्या ग्रहण करणाऱ्या व्यक्तीसाठी काही आचरणाचे नियम आणि व्रते सांगितलेली दिसतात जे सर्व आपण आधीच्या मंत्रात वाचले. ज्या साधकाला नित्य आणि अनित्य ह्यामधील फरक उमजून आला आहे आणि त्याला शाश्वत आनंद प्राप्ती ची ओढ लागली आहे. ते ज्ञान मिळवण्यासाठी सर्व प्रकारचे कष्ट घेण्याची त्याची तयारी आहे त्याला अध्ययन करण्याचा अधिकार आहे.

'तेच हे सत्य' असे गुरू आपल्या शिष्यांना सांगत आहेत. जे अंगिरा ऋषींनी शौनकाला सांगितले.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

'तेच हे सत्य आहे ' पूर्वी अंगिरा ऋषींनी सांगितले. जो व्रतांचे पालन करत नाही तो अध्ययन करण्याचा अधिकारी नाही. परमश्रेष्ठ ऋषींना आमचा नमस्कार. परमश्रेष्ठ ऋषींना आमचा नमस्कार.

------------🙏🙏🙏🙏🙏🙏-------------------------------

इति अनघा